

A II Kopácsi István Egyháztörténeti Vetélkedő anyaga

2012-04-11 – megyei szakasz

Az egyházmegye ifjúsági előadója szervezi meg a megyei elődöntőt, tetszés szerint. Amennyiben igénylik a szervezők, 40 villámkérdést a vetélkedő napján elküldünk.

Csak az alábbi anyagból lehet kérdezni. Az anyag megértésében a felkészítő lelkipásztorok segítenek.

4 fős csapatok jelentkezhetnek. Egy gyülekezetből több csapat is benevezhet. Felső korhatár 25 év, teológus nem versenyezhet.

A megyei szakasz győztese és második helyezette továbbjut a kerületi döntőbe, amely Erdődön kerül megrendezésre. A döntőn (nem versenyzőként) részt vehetnek azok is, akik nem jutottak tovább, ugyanis ifjúsági találkozóvá alakul át az esemény az eredményhirdetés után.

2012-04-27 – kerületi szakasz

Az anyag ugyanaz marad a nagy döntőre is. A kikérdezés módja mindenki számára meglepetés.

A döntőn a jókedv „kötelező”! Utólagos észrevételeket elfogadunk, de a sértődöttségét mindenki felejtse el!

Ha hibázunk, az nem szándékos.

Érdeklődni és kérdezni lehet:

Tel. 0740-48-33-75

Email: referdod@freemail.hu

I.rész

EGYETEMES EGYHÁZTÖRTÉNET

A HEIDELBERGI KÁTÉ RÖVID TÖRTÉNETE ÉS JELENTŐSÉGE

1. A Heidelbergi Káté és a Pfalzi Egyházi Rendtartás keletkezése

Heidelberg a nagy német fejedelemség, Pfalz fővárosa volt. Ez az ország majdnem akkora volt, mint Erdély. Abban is hasonlít a mi hazánkra, hogy 1563-ban a fejedelemség legtöbb lakosa református volt. Erdélyben is, Pfalzban is az 1540-es években kezdődött a reformáció, és nagyon hamar el is terjedt. A reformáció Ottó Henrik fejedelem idejében ment végbe. Ez úgy történt, hogy a lelkipásztorokat kötelezték:

1. Csak a Biblia alapján prédikáljanak. De nem latinul, hanem úgy, hogy a nép is értse.
2. A gyermekeket is oktassák vallásra - a templomban is, az iskolában is. A gyermekek tanulják meg a kátét, de nem azt, amelyet a római katolikus papok tanítottak, hanem azt, amit Luther, Melanchthon, Brenz és más német reformátorok írtak.
3. Világosítsák fel az embereket arról, hogy a képekre festett szentek előtt ne imádkozzék senki. Csak Istenhez kell imádkozni, akit nem lehet és nem szabad kiábrázolni. A templomokból el kell távolítani a képeket.
4. Az úrvacsorát úgy osszák ki a gyülekezetnek, ahogy azt Krisztus az utolsó vacsorán meghagyta. Nem a papok, s nem a gyülekezet tagjai "áldoznak": az úrvacsorát azért vesszük, mert Krisztus feláldozta magát értünk.

Ottó Henrik alatt a lelkipásztorok többféle istentiszteleti rendet tartottak, különböző kátékat és hitvallásokat használtak, s az úrvacsorát is eltérően magyarázták. Ez rengeteg vitára adott okot. Kielezödtek az egyházi ellentétek és napirenden voltak a teológiai viták. 1559-ben javában dült az úrvacsoravita, amikor a következő fejedelem, III. (Kegyess) Frigyes trónra lépett. Ő legfőbb feladatának azt tekintette, hogy országában tegye egységessé a reformációt. A művelt és bölcs Frigyes olyan tankönyv bevezetésével gondolta megvalósítani az egységet, amelyből a gyermekek is tanulhatják a vallást, amelyre mint egy hitvallásra a lelkipásztorokat is fel lehet esketni, de amelyből minden hívő ember megtanulhatja a mindennapos vallási vitákban használható helyes (bibliai) választ. Ebben a munkában buzgó és tudós lelkipásztorokra, teológiai tanárookra támaszkodott. Munkatársai között voltak híres teológiai professzorok, vezető lelkipásztorok, udvari tanácsosok, s még a fejedelem háziorvosa is. Ők mind humanista műveltségű írástudók voltak. Ilyen munkatársakkal megvalósíthatta tervét: a Szentírásra támaszkodó hitvallás, és egy ezt tükröző egyházi rendtartás megszerkesztését. Frigyesnek és munkatársainak ennél a tervnél az volt az elsődleges szempontja, hogy a pfalzi gyülekezetek belső rendjét megerősítsék. Az erre irányuló munkát 1562 folyamán egy katekizmus-bizottság végezte. A bizottsági munka eredményes volt, év végére elkészült a káté.

Mire támaszkodott a bizottság? Forrásmunkaként biztosan felhasználták az akkoriban virágzó kátéirodalom jó néhány darabját. Különösen Ursinusnak két saját munkája tükröződik vissza a Heidelbergi Kátében, mindkettő 1562 folyamán keletkezett: a Catechesis Minor és a Summa Theologiae (az úgynevezett Catechesis Major). 1563. január 11-17. között ülésezett a zsinat, amelynek a fejedelmen és egyházi tanácsosain kívül a kilenc szuperintendens és néhány más lelkipásztor volt a tagja. Ez elé terjesztették a bizottság által összeállított kátét.

Annak szövegét és tartalmát Olevianus, mint teológiai ügyekben illetékes tanácsos, ismertette. A zsinat tagjai - két lutheránus esperes kivételével - változtatás nélkül jóváhagyták a kátét, majd január 18-án a tagok aláírásukkal hitelesítették a jóváhagyást. A fejedelem január 19-én keletkezte a kátéhoz írt előszót, s ezt a napot szokták a káté "születésnapjának" tartani. Valószínű, hogy február első napjaiban már készen voltak az első nyomtatott példányok. A "Katekizmus, avagy keresztyéni tanítás, ahogyan az a pfalzi választófejedelemség templomaiban és iskoláiban gyakorlatban van" példányait a fejedelem megküldte minden szuperintendensnek, lelkésznek és iskolamesternek, és elrendelte annak istentiszteleti bevezetését. Márciusban megjelent a káté újabb kiadása, s ez már tartalmazta a 80. kérdést. Ez a kiadás szolgált alapul az első fordításokhoz: 1563-ban a három német nyelvű kiadás mellett két latin, két holland és egy szász dialektusban írt kiadása volt a káténak Heidelbergben, sőt egy krakkói kiadásról is van tudomásunk. Olevianus elküldött egy-egy példányt Kálvinnak Genfben és Bullingernek Zürichbe. A két neves ember reakciójáról is beszámoltak a kortársak: Kálvinnról, aki már súlyos beteg volt, azt jegyezték fel, hogy a káté felolvasása után egész nap ragyogni látszott az arca az örömtől; Bullinger pedig "a legjobb káté"-nak nevezte, "amit valaha is olvasott". Augusztusban ismét ülésezett a zsinat, amelyik már januárban foglalkozott az egyházi rendtartással (ágendával), amelynek most már kézzelfogható alakot kellett öltetnie. Ennek összeállításánál valószínűleg Olevianusé volt az oroszlánrész. Kevés formulát vett át a rendtartás a megelőző, Ottó Henrik idejében kiadott ágendából. Mindenesetre a keresztesítés és úrvacsora rendje teljesen új, s ami a legsajátosabb: az új káté teljes szövegét tartalmazza. A november 19-én keletkezett ajánlás arra enged következtetni, hogy az új rendtartás még abban az évben meg is jelent. A káténak ez immár a harmadik, legteljesebb kiadása, a másodikkal szemben csak lényegtelen javításokat tartalmaz.

A hivatalos elfogadással párhuzamosan haladt a gyülekezeti befogadás. A káté alapján már tavasz óta katekizmusi prédikációkat tartottak. Heidelbergben a kátét tanító prédikációkat nem a lelképásztorokra, hanem a tudós Ursinusra bízta. 1564-ben a fejedelem vizitációt szorgalmazott, amely már az új helyzetet mérte fel s azt vizsgálta meg, hogy mindenütt az új agenda és káté szerint folyik-e az istentisztelet. Ezzel a káté és a rendtartás előállása lezárult, s megkezdődött annak diadalútja, amit sem a kezdeti, sem a későbbi teológiai támadások nem állíthattak meg.

2. A Heidelbergi Káté szerzői

A káté ajánlásában ezt írja Frigyes: "egész itteni teológiai fakultásunknak, összes szuperintendenseinknek és legkiválóbb lelkészeinknek tanácsával és hozzájárulásával" készült el "az Isten ígéje szerinti vallásról szóló összefoglaló tanítás, avagy katekizmus". Mivel a kátébizottság és a zsinat jegyzőkönyvei és egyéb feljegyzések elpusztultak, mindig fejtörést okozott a kérdés, hogy kik voltak név szerint azok, akiknek "tanácsával és hozzájárulásával" a fejedelem a kátét elkészítette. Olevianus és Ursinus vezető szerepe a munkában mindig tudott volt, de kié volt a nagyobb rész és kik voltak a többiek? Ezt a kérdést teljesen tisztázni máig sem sikerült. Hogy a következőkben Frigyes, Olevianus és Ursinus munkásságát ismertetjük, akkor ezt csak azért tesszük, hogy legalább a biztosan ismert "főszereplők" teológiai-egyházi háttérének ismeretében a káté tartalmához, világához közelebb jussunk. Annyi azonban bizonyos, hogy a káté közösségi teljesítmény, divatos angol kifejezéssel team-work. Ha valaha teljes bizonyossággal ki is derülne, hogy Ursinus volt a káté egyedüli írója, ez akkor sem csökkentene annak a ténynek a jelentőségén, hogy egy teológiai-egyházi bizottság foglalkozott vele, s a fejedelem a kátét a reformált egyház doktorai és pásztorai hozzájárulásával adta át a gyülekezeteknek. A fejedelem szerepét jobban megértjük, ha tudjuk: a német reformációra jellemző volt, hogy a világi felsőbbtség (a városi tanács vagy a fejedelem) a maga hatalmával az egyház dolgaiba is beavatkozott. Ennek ellenére ki kell emelni az előkészítésben a teológiai fakultás és a lelképásztorok együttes munkáját, az elfogadásban pedig a gyülekezetek jelentőségét. Ez utóbbit

aláhúzza az a körülmény, hogy a harmadik kiadás, az úgynevezett textus receptus, egybefoglalja az egyház istentiszteleti rendtartását és a tanítás alapíratát.

A káté szerkesztésével megbízott bizottság összetételéről kevés bizonyosat tudni. Név szerint a fejedelem, Ursinus és Olevianus, mellette az orvos, Thomas Erastus ismeretes. Ő nemcsak buzgó érdeklődésével, hanem sokszor meglepően mély teológiai tudásával is kitűnt, már a korábbi teológiai viták során. A bizottság többi tagját - a fejedelem előszava alapján - a teológiai fakultás tagjai, valamint a vezető lelkészek és tanácsosok között kell keresni.

Az akkor Heidelbergben működő ismert férfiak felsorolása olyan színvonalas bizottságra enged következtetni, amilyent az akkori egyetemeken és udvarokban máshol aligha lehetett volna találni: Tremellius Immánuel, az ószövetség professzora, aki Kálvin Institutióját héber nyelvre fordította; Boquinus Péter, az Újszövetség professzora; Diller Mihály, Olevianusszal s Boquinusszal együtt a fejedelem teológiai tanácsosa, udvari prédikátor; Zuleger Vencel, világi tanácsos; Eheim Kristóf, jogász, fejedelmi tanácsos; Dathenus Péter, a bujdosó, és Pfalzban menedéket talált németalföldi gyülekezet lelkésze. III. Frigyes pfalzi választófejedelemnek a munkában való részvételéről kevés adatunk van. A januári és novemberi előszó mellett a 80. kérdés beiktatása neki tulajdonítható, még akkor is, ha a fogalmazás az Olevianusé. Ezen kívül, saját szavai szerint, "némely javításokat" alkalmazott rajta. Hogy mik lehetek ezek a némely javítások, azt közelebbről nem tudjuk. Bizonyosan tudni viszont, hogy a 78. kérdésnek Frigyes adta meg végleges formáját. A fejedelem fő érdeme azonban a káté és az egyházi reform kezdeményezése, patronálása és országos érvényesítése - fejedelmi tekintélye révén.

1515-ben született a pfalzi-pomerániai II. János herceg legidősebb fiaként. Előkelő (katolikus) nevelésben volt része. Valószínűleg csak házassága révén, de legkésőbb 1546-ban került kapcsolatba a reformációval. Evangéliumi hitét és meggyőződését nemcsak Melanchthon hatásának lehet tulajdonítani, akit sokra becsült, és akinek a tanácsát sokszor kikérte, hanem egyéni bibliaolvasásának és alapos szentírásismeretének is. 1557-től II. Frigyes pomerániai hercegeként irányítja tartományában a lutheri reformációt. Heidelbergbe kerülve lutheránusként kezdi meg uralkodását, de melanchthoniánusok és reformátusok egyaránt bizakodva tekintenek reá. Az úrvacsora vita még elmélyültebb tanulmányozásra készíteti, hogy egyéni ítéletet tudjon alkotni a vitás kérdésekben. Bár saját bevallása szerint Kálvint sohasem olvasta, mégis eltávolodik a szigorú lutheri iránytól, és a reformátusok felé hajlik, akiket attól kezdve pártfogol. A Heidelbergi Kátét, létrejötté pillanatától, minden alkalommal védelmébe veszi, gyakran nevezi így: "az én kátém". Ő maga személyesen száll szembe a lutheránus fejedelmekkel és Miksa császárral, akik megpróbálták rávenni, hogy vonja vissza a kátét. Az 1566-os ágostai birodalmi gyűlésen, amely a református egyház és a káté számára hasonló jelentőségű, mint az 1530-as országgyűlés a lutheránusok számára, a fejedelem a következő szavakkal kelt "kátéja" védelmére: "Ami az én katekizmusomat illeti; ahhoz én ragaszkodom, és érte kezeskedem. Ez a széljegyzetekben a Szentírás fundamentumaival oly erősen fel van fegyverezve, hogy megdönthetetlen maradt; és bár egynémely teológusok megpróbálták, mégis alul maradtak, és reménységem szerint Isten segítségével ezután is megdönthetetlen marad." Frigyes 1576-ban bekövetkezett halála után ismét lutheránus fejedelem ült a trónra, s ezzel Pfalzban a kálvini reformáció egy időre megtorpant.

Olevianus Gáspár (1546-1587) Trierben született jómódú polgári családból. Párizsban és más francia egyetemeken jogot, majd 1556-tól Genfben, Kálvin tanítványaként, teológiát tanult. Kálvinhoz egész életében szoros kapcsolat fűzte, akivel levelezett is. Barátságot tartott fenn Farel Vilmossal és Béza Tódorral, majd zürichi tanulmányai idején megismerkedett Bullinger Henrikkel és Vermiglius (Mártír) Péterrel is. Tanulmányai után szülővárosában a reformáció vezetője lett. Reformkísérlete kudarcba fulladt, a trieri érsek őt is, társait is letartóztatta. A trieri börtönből (és valószínűleg a mártírhálából) váltotta ki őt 1560-ban, más protestáns fejedelmek támogatásával, III. Frigyes, és bízta meg Heidelbergben a Collegium Sapientiae (főgimnázium), valamint az egyetem Loci Communes (dogmatikai) tanszékének vezetésével. Mindkét tisztségben Ursinus

követe őt. Olevianus 1562-től a városi gyülekezet (Szent Lélekről elnevezett) templomának lelkésze és szuperintendens lett. A gyakorlati lelképásztori munka jobban vonzotta, mint a teológiai tanszék, mert ezen a területen szervező készségét jobban tudta érvényesíteni. Olevianus teológiailag Kálvinhoz állott a legközelebb. Ezt mutatja nemcsak a 80. kérdés megfogalmazása az úrvacsora és a mise éles szembeállításával, hanem maga az egyházi rendtartás, amely egyértelműen magán viseli Olevianus keznyomát. A fiatal, jogászból lett lelképásztor kiváló szervező és lelkigondozó-nevelő volt. Ez tükröződik a rendtartás beosztásán és az egyes részek tartalmán. Az a körülmény, hogy a káté gondolatmenete és központi üzenete alkalmazást nyert minden istentiszteleten és az egész gyülekezeti életben, nemcsak a káté kiválóságának tulajdonítható, hanem a Kálvin iskolájában járt Olevianus egyéniségének is. Olevianus katekéta-képességeiről maga Ursinus így vallott: "A tanításra alkalmas és gyakorlott férfiú ő, aki azzal tűnik ki, hogy az együgyű nép és az ifjúság értelmének megfelelő módon tud beszélni." Teológiai munkásságának központi kérdése Isten szövetsége volt. Ennek a tanításnak az alapjait Zürichben sajátította el, s azzal fejlesztette ki, hogy bevezette a "kegyelmi szövetség" kifejezést. A kegyelmi szövetség a teremtésben nyert szövetséget váltotta fel. Az Ószövetségben ismert ugyan a törvény alatti szövetség fogalma is, de Olevianus szerint ez nem több, mint az Izrael számára sajátosan kötelezővé tett természeti szövetség. Coccejus János, a szövetség-teológia atyja, úgy hivatkozik Olevianusra, mint ebben a tanításban egyik előfutárára. A kegyelmi szövetség tana a kátében nem jutott kifejezetten szóhoz, de közvetve igen: nagymértékben meghatározta a Krisztus közbenjáró voltáról szóló gondolatot. Kegyes Frigyes halála után a Szentlélek-templom lelkészét Herbornba hívták lelkésznek, majd az ott felállított teológiai főiskola (Hohe Schule) első tanára lett. Herbornban halt meg 1587-ben. Isten kegyelmi szövetségéről szóló főműve Genfben jelent meg 1585-ben.

Ursinus Zakariás 1534-ben született a sziléziai Boroszlóban (Breslau, ma: Wrocław). A lutheránus hitre tért városban patríciusok és tudós humanisták környezetében nevelkedett, ahol Melanchthon hatása és tekintélye nagy volt. Alig tizenhat évesen Wittenbergbe megy az egyetemre, ahol hét teljes esztendő telt, Melanchthon Fülöp tanítványaként és pártfogoltjaként. Ez a hét esztendő kitörölhetetlen nyomot hagyott teológiai felfogásában és további fejlődését meghatározta. Wittenbergben megismerkedett Laski (a Lasco) Jánossal, aki szintén hatással volt rá. Ottléte alatt két úrvacsoravita zajlott le az egyetemen, s ez felkeltette érdeklődését nemcsak az úrvacsorakérdés tanulmányozása iránt, hanem a külföldi protestantizmus megismerése iránt is. 1557-ben peregrinációs útra indult. Strassburg, Bazel, Lausanne után Genfben érkezik, ahol Kálvin erőteljes egyéniségének és tanításának hatása alá került. Más francia egyetemeket is meglátogatott, majd Zürichben szoros barátságot kötött Vermiglius (Mártír) Péterrel. 1558-60 között a boroszlói gimnáziumban tanított, de az úrvacsoráról vallott református felfogása miatt el kellett hagynia szülővárosát. Újra Wittenbergbe ment, de mivel Melanchthon időközben meghalt, továbbment Zürichbe, ahol a svájci reformáció kiforrott képviselőjévé lett. Innen hívták meg Heidelbergbe, 1561-ben. Frigyes, Olevianus tanácsára, Vermigliust szerette volna meghívni, de ő öregségére hivatkozva, nem fogadta el a meghívást, hanem maga helyett Ursinust javasolta, aki szívesen is ment abba a Heidelbergbe, amelyről a református táborban egyre több jót lehetett hallani. A káté megírása előtt Ursinus két nagyobb és két kisebb munkát publikált Heidelbergben, mindegyik az 1562-es év folyamán keletkezett: a Catechesis minor, a Summa theologiae (vagy ahogy a kutatók később elnevezték: a Catechesis major), a Jézus Krisztus közbenjáró tisztéről írt doktori disputáció, valamint egyetemi székfoglaló beszéde, amely "Az egyházi tanítás feladatáról és módszeréről" szólt. A bátor és agilis Olevianusszal szemben Ursinus megjelenésre csendesebb, visszahúzódozó egyéniség volt, kortársainak vallomása szerint melankóliára hajlamos. Befelé forduló lélek volt, aki már kora ifjúságától fogva szigorúsággal kényszerítette magát a munkára, és dolgozószobája csendjében termékeny irodalmi munkásságot folytatott. Tudós széleslátással figyelt minden jelentős teológiai eseményre, és kiemelkedő műre. 1563-ban, nem sokkal a káté megjelenése után, az ő fordításában nyomtatták ki Heidelbergben Kálvin Genfi kátéját. Tekintettel arra a sokféle irodalmi hatásra, amelyet a Heidelbergi Káté jótékonyan egyesített magában, fel kell tételeznünk azt - írja Paul Jacobs, múlt századi német teológus -, hogy szerzőinek, vagy szerzőjének nemcsak a Szentírás és az egyházatyák

ismeretében kellett jártasnak lennie, hanem a korabeli reformációs kátéirodalomnak, Melanchthon írásainak jelentős részeit kellett szinte könyv nélkül tudnia, hogy a káté szövegezekor kéznél legyen.

Az egyháztörténész August Lang jellemzése szerint "a reformátorok utáni nemzedéknek Ursinus volt a legjelentősebb és legnagyobb hatású tudós teológusa, legalábbis a német református protestantizmus területén". Ezt a hatást ott fejtette ki, ahol kitartó szorgalommal tanított: a collegium sapientiae-beli tanszékén, majd az egyetem loci communes (dogmatika) tanszékén. S közben, mint tudjuk, a Szentlélek-templomban sorozatos kátéprédikációkat is tartott. A nehéz és fárasztó munka hamar felőrölte erejét, s ezért 1568 februárjában a loci communes előadásokról le kellett mondania. Kegyes Frigyes halálakor neki is távoznia kellett Heidelbergből. Neustadt an der Hardtban telepedett le, ahol 1576-tól 1583-ban bekövetkezett haláláig az ottani kollégiumban tanított és folytatta irodalmi munkásságát. Műveit csak halála után jelentették meg. A kátéhoz írt terjedelmes teológiai magyarázata (Explicationes Catecheticae) több nyelven rengeteg kiadást megért. Ennek a műnek magyar fordítása a közeljövőben fog megjelenni itt Kolozsvárt.

3. A Heidelbergi Káté forrásai

A káté szerzőinek kilétét megismerni nem pusztán történelmi hűség kérdése. Ezen keresztül ahhoz a teológia-történeti kérdéshez akarunk eljutni: a reformátoroknak és a korabeli hitvallás- és kátéirodalomnak milyen közvetlen és közvetett hatása érezhető rajta? Azaz: kik és mik a Heidelbergi Káté forrásai és elődei? Az a körülmény, hogy a káté fő szerzője Ursinus, még nem cáfolja meg a csoportos szerzőség általánosan elfogadott korábbi nézetét. A Heidelbergi Kátét a pfalzi fejedelem hitvalló lelkipásztori és teológus-közössége által szerkesztett egyházi konfesszióknak kell tekintenünk. Ursinus kiemelt szerepe a szerzőségben csupán támpontot és segítséget akar nyújtani a források iránti érdeklődéshez. A szerzők tanítóinak, szellemi elődjének ismerete, teológiai és hitvalló álláspontjuk nem őket, hanem a Heidelbergi Kátét állítják jobb megvilágításba. A kutatás kezdettől hangsúlyozta azt, hogy a Heidelbergi Káté a reformátori teológia közös eredményeit összefoglaló munka. M. A. Gooszen és A. Lang száz évvel ezelőtt megjelentetett kritikai szövegkiadásai kilenc, illetve négy korabeli, 1563 előtt megjelent kátét sorakoztatnak fel a káté szövege mellett. Mindkettőjüknél megtalálható Ursinus két "előmunkálata": a Minor és a Major. Lang ezen kívül közli Leo Judas Zürichi Katekizmusát (1534), valamint Laski János londoni segítőtársának Marten de Cleyne-Microniusnak az 1552-es kátéját, mint amelyeknek a Heidelbergi Kátéhoz való rokonsága nyilvánvaló. Gooszen Leo Judasnak még egy kátéját közli, az 1535-ös Nagyobb Katekizmust, Bullingernek egy latin nyelvű kátéját, Kálvin Genfi Kátéját, két angol nyelvű kátét, amelyet az üldözött németalföldi gyülekezetek is használtak, és végül az emdeni gyülekezet kátéját (1554). Nyilvánvaló, hogy a sort folytatni lehetne, hiszen a reformáció első fél évszázadának nagy kátétermése volt, s ezek közt egész sor olyant találhatunk, amelyek tartalmilag közel állnak egymáshoz. A felsorolást August Lang egy felnémet katekizmussal és a Strassburgi Kátéval egészíti ki, s újabban Walter Hollweg kutatásának köszönhetően Béza két kátéjáról tudjuk, hogy a Heidelbergi Káténak forrásul szolgált. S természetesen nem hagyhatók ki a vizsgálasból a nagyobb hagyományú lutheri káték sem, elsősorban a Kis Káté, vagy a Johannes Brenz württembergi kátéja, amelyek Pfalzban korábban használatban voltak. Ugyanígy forrása káténknak az Examen Ordinandum és Melanchthon több más műve is, amelyeket a hűséges tanítvány, Ursinus, ha nem is szó szerint, vagy tudatosan, de tartalmilag továbbvitt a Heidelbergi Kátéban. Alapos teológiai és dogmatörténeti tanulmányokra volna szükség, hogy kimutatható legyen: melyik irányból milyen hatás vagy gondolat érezhető a Heidelbergi Kátén.

Sok igazság van abban, amit Max Goebel egyháztörténész száz évvel ezelőtt így fogalmazott meg: "A Heidelbergi Káté négy jó tulajdonságot egyesített magában: lutheri bensőségeséget, melanchthoni világosságot, zwingliánus egyszerűséget és kálvini tüzet."

De ha nem is lehet a kátében egyesített különféle hatásokat jól elkülönítve felismerni, a fő kérdések tekintetében tudható, hogy kire vezethető vissza egyik vagy másik tanítás.

a) Már a kiinduló kérdésnél szerencsésen érvényesül a Heidelbergi Kátében a lutheri-melanchthoni hatás. Luther és Melanchthon kátéi erősen gyakorlati és lelkipozítói jellegűek voltak. Innen erednek káténkban a "Mit használ nekünk?", "Mi további vigasztalást veszünk?" típusú kérdések. Maga a "vigasztalás" (consolatio) kifejezés kétségkívül melanchthoni eredetű. Az Examen Ordinandum 1552-es német kiadásában a Trost (= vigasztalás) szó nem kevesebb, mint negyvenszer fordul elő. Melanchthon egyik tanítványának 1547-es göttingai kátéja hasonló kérdéssel kezdődik: "Micsoda vigasztal téged leginkább ezen a földkerekségen?" Ursinusnak az a két tankönyve, amelyből a Heidelbergi Káté végleges szövege kialakult, szintén ezzel a kérdéssel kezdődik: "Mi életedben és halálodban egyetlen vigasztalásod?" A Melanchthon által használt teológiai fogalmak közül gyakran viszontlátjuk a kátében Krisztus üdvajándékai jelölésére a "jótétemények" kifejezést (20, 53, 60, 86). A kifejezés jól ismert Melanchthon dogmatika tankönyvének sokat idézett tételéből: Krisztust megismerni annyi, mint megismerni az ő jótéteményeit.

b) Kálvin hatása a káté beosztásában is érvényesül, de különösen egyes fejezetek magyarázatában: az Apostoli Hitvallás második bekezdésének értelmezésében és a Tízparancsolat alkalmazásában. Ursinus két előmunkálata és maga a káté az 1545-ös Genfi Katekizmusmal van a legközelebbi rokonságban, bár a consolatio fogalmával és azzal, hogy a hívő ember "hasznára" tekint, inkább Melanchthont követi. Kálvinnál ugyanis a kiinduló kérdés az emberi élet fő céljára tekint. Kátéjában túlteng a tan, és háttérbe szorul (Lutherhez és Melanchthonhoz képest) a gyakorlati-lelkipozítói hangsúly. A Genfi Káté két lényeges vonását tartották szem előtt a Heidelbergi Káté szerzői. Az egyik a katekétikai anyag egységes szempont szerinti összefoglalása, a másik pedig a teológiai monda-nivaló céltudatos és biztonságos megfogalmazása. A reformáció korabeli káték, középkori örökség nyomán, öt fejezetben ("ágazatban") taglalták a hit kérdéseit: Tízparancsolat, Apostoli Hitvallás, Miatyánk, Kereszttség és Úrvacsora. A legtöbb káté ezt a kapott "anyagot" tetszőleges sorrendben - legtöbbször a fenti sorrendben - nyújtotta. Ilyen volt a korabeli kátéirodalom nagy többsége, például Luther Kis Kátéja is. Kálvin kátéja, és annak nyomán a Heidelbergi Káté is, az úgynevezett elemző káték közé tartozik. Ezek a káték a hagyományos anyagot egységesen foglalják össze az általánosan emberi és a sajátosan keresztyéni szempontok figyelembevételével, és reávilágítanak arra, hogy mi a fundamentuma mindennek. Kálvin előtt az ilyen káték - a sorban az elsőség a cseh testvérek és a valdensek kátéit illeti meg - egyik közös vonása az volt, hogy kiindulásuk antropologikus: Mi vagy te? Ember vagyok. Kálvin is az embertől indul el, de ezt a kiindulást úgy fogalmazza meg, hogy a tanító a gyermeket az élet célja felől kérdezi ki. Ez a cél: Istent megismerni, azaz benne igazán hinni, neki engedelmeskedni, őt imádni, és neki hálaát adni. "Az egykori humanista Zwingli és Kálvin számára Isten felségének megismerése jelenti elsősorban a választ arra a kérdésre: Mi az emberi élet végső célja? Isten megismerése pedig teljes embert követelő, az ember határozott aktivizmusát feltételező életprogram" - mondja Barth Károly.

Ez a fő célkitűzés határozza meg a Genfi Káté felépítését, s ebben követte Kálvint a Heidelbergi Káté is: a hit (az apostoli hitvallás) kifejtése megelőzi a törvényt (a dekalógust). A hit Istennek az evangéliumban tett ígéretét közli, és azt egyúttal meg is ragadja. Ezért a hit az istenismeret alapja. A törvény pedig Istennek reánk vonatkozó igényét jelenti be, s ezért az istenismeret útján, a hitben újjászületett életbe vezet. Ez az úgynevezett tertius usus legis, a törvény református értelmezése. A Genfi Káté másik nagy értékét, a világos, határozott teológiai megfogalmazást is átvette a Heidelbergi Káté. Ennek a körülménynek okát és magyarázatát mindkét káté születési helyével és címzettjeivel kell magyarázni. Arról van szó, amit a Genfi Káté a mottóul választott igével, 1Pt 3,15-tel fejezett ki: "Mindig készek legyetek megfelelni mindenkinek, aki számot kér tőletek a bennetek lévő reménységről." A Heidelbergi Káté is, de még inkább a Kálvin kátéja olyan harci helyzetben

született, amelyben a gyülekezet tagjainak gyakran kellett megküzdeniük személyes és hitbéli egzisztenciájukért. Aki a Péter levelében említett készséget és felelősséget el akarta sajátítani, annak jól kiállított bibliai-teológiai eszköztárral kellett rendelkeznie. A Heidelbergi Káté abban is követte genfi elődjét, hogy vasárnapokra van felosztva. Mindkét katekizmust arra (is) szánták, hogy az év folyamán "végigprédikálható" legyen.

c) A Heidelbergi Káté forrásai után kutatva, a kereső arra a felfedezésre jut, hogy annak egyik legsajátosabb értéke, a nyomorúság-megváltás-hálaadás címszavak alá foglalt hármass felosztás is visszavezethető a reformátori irodalom korábbi műveire. Ezt a hármass diszpozíciót követi már a Catechesis Minor is, s Ursinus ezt Melanchthontól tanulta, akinél ez a törvény-evangélium-jó cselekedetek formájában központi teológiai tanítás. Csakhogy Melanchthonnál a törvény inkább bünt leleplező, úgynevezett pedagógiai értelemben fordul elő, a jó cselekedeteket pedig a Megengesztelődés címszó alatt tárgyalja.

d) Míg Ursinus a Catechesis Minor anyagát a fő gondolatmenet köré csoportosította, amely a nyomorúság-megváltás-hálaadás hármass felosztásban közvetlenül bekerült a Heidelbergi Kátéba is, addig a Catechesis Major fő gondolatmenete - a szövetség-teológia - csak közvetve található meg a kátében. A káté felosztása, a megváltásról, Krisztus hármass tisztességéről és az úrvacsoráról szóló tanítás mind részeit képezik egy olyan teológiai gondolkodásrendszernek, amelyet később a szövetség-teológia református művelői építettek. Ezt a teológiai látásmódot Ursinus Melanchthontól és Kálvintól kölcsönözte, de főleg a Bullingertől, Vermigliustól és Olevianustól tanult szövetség-teológiával termékenyítette meg és vitte önállóan tovább. A több szerzőtől származó és még több kútfőből merítő Heidelbergi Káté azonban nem vett el a "sok bába között". Ellenkezőleg, olyan "kompiláció" lett ez, amely mélyebb és gazdagabb tartalmilag is, formailag is, mint bármelyik mintája, olyan tanítvány, aki túlnőtt mesterén. Megjelenésekor sok és heves vitát váltott ki, pedig a vitás kérdésekben is mérsékelt álláspontot foglalt el. Olyan sákramentumot tartalmaz - például - amely fölött lutheránusok és reformátusok, évtizedes viszálykodások után, békejobbot nyújthattak volna egymásnak. Sajnos, a Luther és Zwingli, illetve a Wittenberg és Zürich közötti ellentétek elmélyültebbek voltak, semhogy a Heidelbergi Káté ebben a kérdésben unióhoz vezethetett volna. Megjelenése évtizedében nem tudtak igazán egymásra hallgatni a felek, s így ez is meghallgatás nélkül maradt. Az ellentéteknél azonban sokkal mélyebbre nyúlt a közös evangéliumi fundamentum: az a hit, hogy Isten, Krisztusért, ingyen kegyelemből a hit által megigazított engem, bűnös embert. "Az a tény, hogy a reformáció történetének második korszakában a Heidelbergi Kátében ez a tan még egyszer olyan hamisítatlan, azaz eredeti, lényegre törő, találó, s ezért hathatós kifejezést nyert, ... mindig újból - és joggal - csodálkozásra késztet." (G. A. Benrath) Evangéliumi hitünk kérdéseinek a Heidelbergi Káté szerinti újabb átgondolása nemcsak a hűség parancsából történik, amely református egyházunk megőrzött, és minket megőrző drága öröksége iránti engedelmesre késztet, hanem abból a tiszteletből is, amelyet az egész evangéliumi protestantizmus közös ügye és közös atyái iránt kell tanúsítanunk. A Heidelbergi Káté forrásainak ismerete szerint ezek az atyák a Heidelbergi Káté atyjai is.

4. A Heidelbergi Káté az egyházban

A) A káté és a Pfalzi Istentiszteleti Rendtartás

A januári kátéval el lehetett indulni az egységes hitvallás és tanítás felé. Am a reformáció fejedelmi tervében az egységes istentisztelet is benne volt. Ezt kívánta megvalósítani az ugyanazon év novemberében kiadott istentiszteleti és egyházi rendtartáskönyv. Ennek az volt a sajátossága, hogy az istentiszteleti szövegek közé felvették az 52 vasárnapra osztott káté teljes szövegét is. Az előszó (ezt is II. Frigyes írta!) meg is indokolta, miért: hogy minden vasárnap egy-egy kijelölt szakasz alapján tartsanak úgynevezett kátéprédikációt. A gyülekezet tagjait vértessék fel - a rendes prédikációs istentiszteletek mellett - ezek a tanítások is az engedelmes

keresztyén hitre és életre. Kálvin gyülekezetében, Genfben is így tanítottak a Genfi Káté alapján. A káté szövege a keresztelei istentisztelet rendje és a keresztelei tanítás után következik, majd a káté után az úrvacsora ágendája. Barth Károly értékelése szerint ez azért van így, hogy az a vigasztalás, amelyről az első kérdés alapján az egész hitvallás beszél, a keresztség és az úrvacsora között, a tanításnak a gyülekezet életében betöltött szerepe felől nyerjen különös megvilágítást. Bár a novemberi istentiszteleti rendtartás előtt a káténak Heidelbergben két kiadása és egy újrányomása jelent meg, mégsem mondhatjuk, hogy a káté először egymagában született meg, majd ehhez "hozzáírtak" egy rendtartást. A keresztyén tan és az egyházi élet megújítása egyszerre foglalkoztatta III. Frigyeset és munkatársait. Csak a sürgető szükség készítette őket arra, hogy - mivel a katekizmus már januárban készen állott - először külön a kátét adják közre. Ugyanazon a zsinati ülésen, amelyen a tagok a kész kátét január 18-án aláírásukkal elfogadták, foglalkoztak a készülöben levő egyházi rendtartással is. A kátét tehát eleve ennek szerves részéül szánták. A tanítás és az élet egységét híven tükrözi ez a rendtartás. Felépítése a következő:

1. Előkészület a prédikációra és felhívás az imádkozásra
2. A tanítás és a prédikáció
3. A szent keresztség
4. A katekizmus

Mivel indokolták a tanítás szükségességét? "A keresztyén vallásunk szerinti katekizmus rövid és egyszerű szóbeli beszámolót jelent a keresztyén tan legfőbb részeiről, amelyben az ifjaktól és együgyűektől számon kéri és meghallgatják, mit tanultak. Mert az istenfélő emberek a keresztyén egyház kezdete óta mindig is szorgalmasan nevelték a gyermekeiket az Úr félelmére, otthon, az iskolában és az egyházban. Három érv támasztja ezt alá:

a) Először is az istenfélő emberek tudatában voltak annak, hogy a velük született gonoszság eluralkodna és mind az egyházat, mind a világi kormányzatot megrontaná, ha nem nyújtanánk idejekorán gyermekeinknek az üdvözítő tanítást.

b) Másodszor Isten kifejezett parancsa is ezt követeli: "És ezek az igék, amelyeket a mai napon parancsolok néked, legyenek a te szívedben. És gyakoroljad ezekben a te fiaidat, és szólj ezekről, mikor a te házában ülsz, vagy mikor úton jársz, és mikor lefekszel, és mikor felkelsz" (2Móz 12,13; 5Móz 4, 6.11)

c) Végül pedig, úgy amint Izráél gyermekeit, körülmétélésük után, ha értelmesebbek lettek, kioktatták a szövetség ezen jegyének és Isten szövetségének a titka felől, ugyanúgy szükséges a mi gyermekeinket is a nyert keresztségről, az igaz keresztyén hitről és bűnbánatról kioktatni, hogy - mielőtt az Úr asztalához bocsátanánk őket - az egész keresztyén gyülekezet előtt hitükről vallást tehessenek.

5. Az úrvacsoráról szóló rész magában foglalja az ünnepet előkészítő bűnbánati istentiszteletek rendjét is. Úrvacsorát a sátoros ünnepeken kívül legalább havonta kell ünnepelni.

6. Az úrvacsorai istentisztelet rendjét követően, de nem külön fejezetcímen találjuk az egyházfegyelem kérdését.

7. A gondnokok (= önkéntes diakónusok).

8. Az imádság.

9. Az ünnepnapok rendje. Karácsony 1. és 2. napján, Újév napján, Húsvét 1. és 2. napján, Krisztus mennybemenetele ünnepén, valamint Pünkösöd 1. és 2. napján a vasárnapi rend szerint kell istentiszteletet tartani.

10. A házasságkötés megáldása háromszori kihirdetés után a gyülekezet előtt történik.

11. A templomi éneklés és az igehirdetők öltözete. Az éneklés nemcsak szóval, hanem szívvel történjék, a gyülekezet épülésére. Anyanyelven kell énekelni, mert "a lélek nem dicsérheti Istent olyan énekkel, amit nem ért". Az egyházi szolgák "tisztességes és szerény, de szokásos ruhában végezzék hivatalukat".

12. A lelkigondozói feladatok közül a beteglátogatásról, haldoklók vigasztalásáról és a foglyok meglátogatásáról rendelkezik az agenda.

13. A temetésnél minden "babonás ceremóniát" kerülni kell. A temetésre hívó harangszó egyformán megillet gazdagot és szegényt. Minden temetésen ígét kell hirdetni.

A pfalzi Kirchenordnungnak ez a rövid ismertetése is rávilágít először arra, hogy a káté és az egyházi rend összetartozása nem pusztán formai kapcsolat. Miután a januárban kiadott katekizmus az ifjúság tanításában mutatkozó hiányokat, rendtlenséget és visszaéléseket volt hivatott helyrehozni, úgy most a teljes agenda akar "a ceremóniában, a sákramentumok kiszolgáltatásában, és egyéb istentiszteleti gyakorlatban helyes és egyöntetű" rendhez segíteni. Sem az egységes tan, sem az egységes rend nem öncél. Mindkettőnek az a szándéka, "hogyan ezáltal mind a tanításban, mind a külső ceremóniákban Isten igéjének és akaratának igaz ismeretére vezettessenek egy olyan úton, amely az isteni akarattal megegyezik és a Szentírásra alapszik". Ez a szándék az istentiszteleti rendtartásban csak úgy valósulhatott meg, ha a káté benne nem laza függelék, hanem a gyülekezet minden életmegnyilvánulásában rámutat "Isten igéjének és akaratának igaz ismeretére". A Heidelbergi Káté gyors elterjedéséhez és közkedveltségéhez nemcsak jól felépített teológiája járult hozzá, hanem ugyanolyan mértékben az a gyülekezetépítő, gyakorlatias szándék is, amellyel az istentiszteleti rendtartásban lépten-nyomon találkozunk. Ugyanaz a káté, amely a 17-18. században sok dogmatikai magyarázatot és tankönyvet ihletett, bölcsője és kiindulópontja lett az élő gyülekezeti kegyességnek, ébredési mozgalmaknak, sőt a pietizmus egyes ágainak is. Az a gyülekezetépítő, imádkozó kegyesség, amely például a svájci Stähelin "Catechizmusi házi kints"-ében (18. század), vagy később a holland-német Kohlbrügge népszerű káté-kérdéseiben (19. század) átütő erővel jelentkezett, arra a Heidelbergi Kátéra épített, amely már a pfalzi egyházi rendtartásban is példamutatóan végezte a gyülekezetépítés és vigasztalás feladatát.

B) A Heidelbergi Káté mint hitvallás

Amint az eddigiekből is kitűnt, a Heidelbergi Káté hármass szerepet tölt be az egyházban. Egyrészt olyan valláskönyv, amelynek segítségével a gyermekeket oktatják és a felnőtt keresztyén életre felkészítik. Ez a feladata minden káténak. Másrészt a Heidelbergi Káté olyan hitvallási irat is, amelyre minden vele azonosulni tudó egyház úgy hivatkozhat, mint bibliás hitének kifejezőjére. Egyházunk törvénykönyve is kimondja: Az erdélyi református egyház "a teljes Szentírás alapján, hitének kifejezőjéül a Heidelbergi Kátét és a Második Helvét Hitvallást ismeri el". Harmadszor élő hitvallásként hangosan recitálhatja is az istentiszteleti gyülekezet, ahogy ezt egyházunkban meg is teszik ott, ahol az elmúlt években bevezették az új rendtartást. A gyülekezet hol az Apostoli Hitvallással, hol a Káté 1. kérdésével-feleletével vallja meg hitét. Ez a hármass célkitűzés már III. Frigyes fejedelem és a többi szerző szándékában is megvolt. III. Frigyes előszava ezt így fogalmazta meg: "...hogyan ilyenformán ne csak az ifjúság nyerjen a templomban és iskolában istenfélő oktatást és megfelelő nevelést, hanem a prédikátorok és iskolamesterek maguk is, egy biztos és állhatatos formát és mértéket kapjanak, amelyhez az ifjúság oktatásában igazodjanak, és ne eszközölhessenek naponta a saját tetszésük szerinti változtatásokat, és ne tanítsanak ellenkező módon".

A hitvallás - bármelyik fenti szerepében - emberi felelet Isten ígéjére, s ezért a különböző korokban a különböző egyházak más-más formában, gyakran eltérő terjedelemben fogalmazták meg hitüket. A Bibliából ismerjük például az őshitvallásokat, amelyekkel Isten választottai - akár egyénileg, akár közösen - Isten megszólítására feleltek: "Halló, Izráel, az Úr a mi Istenünk, egy Úr!" (5Móz 6,4); "Te vagy a Krisztus, az élő Istennek Fia" (Mt 16,16); "Hiszem, hogy a Jézus Krisztus az Isten Fia" (ApCsel 8,37). Az ilyen rövid hitnyilatkozatok később bővültek, majd a 3-4. században kialakultak a máig ismert és használt Szentháromság-hitvallások: a Nicea-Konstantinápolyi Hitvallás és az Apostoli Hitvallás. Mindkettő ma is egyetemesen elismert és használt hitvallásunk. A reformáció századában különösen sok új hitvallást írtak - hitvédelmi célból. A római egyház és a világi felsőbbség előtt ezekkel igazolták, hogy a lutheri vagy kálvini hatásra reformált gyülekezetek nem új vallást hirdetnek, hanem az egyetemes, régi és közös hitet vallják. (Ez az oka annak, hogy kerüljük és elutasítjuk azt a római katolikus szóhasználatot, amelyben a reformációt "hitújításnak" nevezik.) A reformáció korabeli hitvallások mégis felekezeti hitvallássá váltak, mert kiderült, hogy a római egyházat ezekkel nem győzték meg, és a tőle való elszakadás elkerülhetetlenné vált. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy minden hitvallás csak emberi felelet a Szentírás megszólítására. Nem örök érvényű mércéje a hitnek, hiszen ilyen mérce (= kánon) csak a Biblia lehet. A hitvallás, a hitvallási irat, a káté viszont javítható, újra és újra átírható. Van olyan, amelyet rövidebb-hosszabb használat után újjal helyettesítettek, s aztán ez az "új" is rég feledésbe merült. A Heidelbergi Káté viszont már 440 éve használatban van. A magyar református egyházban is megismertük, elfogadtuk, a gyakorlatba bevezettük. 1564-ben először latin nyelven vette birtokába az egyház, majd 1577 után, Huszár Dávid pápai lelkipásztor fordításában, magyar nyelven is. A Káté 17. és 18. századi története Magyarországon is, Erdélyben is egyre gazdagodó irodalomról (rövidített vagy teljes kátékiadások, kátémagyarázatok, prédikációk) szól.

Később, szinte száz éven át, csökkent, majd teljesen elapadt a Káté iránti érdeklődés.

Többen próbáltak más katekizmust írni helyette, s a 19. századi felvilágosult liberalizmus még a többi hitvallást is mellőzni szerette volna. Ám a 19. század végén, a 20. század elején a Heidelbergi Káté nálunk felébredt Csipkerózsika-álmából, és már közel száz éve újra használjuk - gyermekeink épülésére, református családjaink és a református világ-család örömére, Isten dicsőségére.

II. rész

ERDÉLYI EGYHÁZTÖRTÉNET

Bethlen Gábor (1580-1629)¹

Nemzetsége, születése és ifjúkora

„Őnagyságának a családja amilyen nagyon régi, épp annyira nevezetes és igen virágzó volt mindig. Hosszú lenne ennek a családnak egészen az eredetről mindent elmondani, s az egész leszármazást összeállítani, csak a szépapáig szállok fel - kezdi írását a Nagy Fejedelem nemzetségét, jellemét és tetteit számba vevő kortárs, Keserői Dajka János. - Bethlen Gergely Mátyás uralkodása alatt Szörényi bán volt - folytatja Keserői -, s ugyanekkor a vármegyének a főispánja. Hogy pedig mekkora volt egykor a báni tisztségnek a méltósága, s kiválósága, az kitűnik abból, hogy a magyar korona alatt van hat f zászlósúr, akiknek a tekintélye a király után a legnagyobb az országban: tudniillik a nádor, az erdélyi vajda, a nándorfehérvári bán, aki egyúttal az első a bánok között, a szörényi, aki a második, a horvát és a szlavón bán. Ezek között volt tehát az említett Bethlen Gergely, s hozzá éppen nem mint utolsó. Ugyanebben az időben, vagy nem sokkal később Bethlen Domokos erdélyi vajda volt [...]. Ennek a fia, házassági kötelékkel kapcsolta magához Kinizsi Pálnak, a kiváló harcfinak húgát, s vele nemzette Bethlen Gábort, a mi dicsőséges fejedelmünk apai nagyatyját, aki Lajos királlyal jelen volt abban a nagyon gyászos és soha eléggé nem siratható csatában, melyet Mohács mezején [...] szerencsétlenül vívtak hazánk és nemzetünk ősi ellenségeivel, Szolimán török szultánnal, s ott hatszáz lovas lándzsásnak a kapitánya volt. [...] Örökösül hátrahagyta Bethlen Farkast [...] aki két gyermeket hagyott maga után: Gábort, a mi mostani kegyes fejedelmünket, s öccsét, Bethlen Istvánt.”

1580-ban született Marosillyén, a már említett köznemesi család sarjaként. A nemzetség eredetileg a Gyoma határában lévő Bethlenösiben élt. Apja, Bethlen Farkas hűséges szolgálata jutalmául kapta meg Báthori Istvántól Marosi Ily ét, miután fegyverrel küzdött Báthori fejedelemségéért Bécs jelöltjével, Bekes Gáspárral szemben. 1592-ben a gyermekek félárvaak lettek, és özvegy édesanyjuk, a gyergyószárhegyi származású Lázár Drusina, szülőföldjére, Csíkba költözött velük. Testvérbátyja házában telepedtek le, ahol ő is hamarosan meghalt. Lázár András főkapitány szigorú vallásos szellemben, az erdélyi határőrséget képező székelyek módján, katonának nevelte unokaöccseit. Gábor nem érezte igazán jól magát nagybátyja házában: többre vágyott annál, amit tőle kapott.

„Amint pedig a dicsőséges fejedelem serdülni kezdett, természetes hajlammal az udvari és hadi dolgok felé fordult, s korán bejutott a felséges fejedelem, Báthori Zsigmond udvarába, s nem sokkal később a bizalmas udvarnokok sorába felvétellett” - mondja Keserői.

¹ Buzogány Dezső: *Harc a tiszta evangéliumért*, Kolozsvár 1999, 71-88 o.

Bizonyára Lázár András ajánlásával és távoli rokona, Bocskai István segítségével került a gyulafehérvári palotába, ahol reneszánsz pompa, idegenektől hemzseggő fényes udvar, olasz, lengyel, magyar tudósok környezete fogadta - ismeretlen, más világ, mint amelyben addig nevelkedett.

„Ebben az időben már a vad és kegyetlen Mars a mi sokat szenvedett hazánkat mind külső, mind belső zavargásokkal zaklatta, így nagysága alig hagyta el ifjúkorát, mikor a hadi szerencse és kockázat megkísértésére kényszerítette erejét és korát felülmúló mértékben, az apai nagyapja vitézségével igen derekasan verseng természete.” Havasalföld ostroma, Temesvár kétszeri megszállása, Várad ostroma. *„Mit beszéljek többet? Mindig és mindenhol, ahogy a végtelen harcokban a sors és a szerencse hozta, vitézségének és nagyságának ragyogó példáit adta. Az igaz csaták számát, melyekben részt vett, harmincnégyre lehet tenni; inainak vágását, csontjainak törését, az itt is, ott is látható sebhelyeket, melyeket főleg a tö-, rököktől és tatároktól kapott, megmutathatja”* - vonja meg vitézsége mérlegét Keserői.

A fejedelmi udvarban a külpolitikai események színes kavalkádja fogadja. Kitört a tizenöt éves háború és Erdély Habsburg szövetségként a török ellen fordult. Bocskai, mint fővezér, 1595-ben visszafoglalta Lippa és Borosjenő várait, több más erődítménnyel együtt. Bethlen részt vett a gyurgyevói (Giurgiu) győzelemben, majd 1596-ban Lippa védelmében, Temesvár ostrománál, azután a mezőkeresztesi csatában.

Politika és harctér

Erdély politikáját a következő években bizonytalankodás jellemezte, ami az országot súlyos válságba sodorta. Báthori Zsigmond fejedelem megbízott Rudolf császárban, lemondott és átadta Rudolf biztosainak a fejedelemséget. Kedvező feltételek kieszközléséért 1599 januárjában küldöttség kereste fel a császárt Prágában, Bocskai István vezetésével. A kísérethez tartozott Bethlen Gábor is. Az itteni benyomások és a gyorsan bekövetkező események egy életre szólóan megtanították arra, hogy német részről Magyarország és Erdély valóságos segítségre nem számíthat.

Báthori Zsigmond lemondása után Báthori András lépett a trónra. Rudolftámadást indított ellene. Délről Mihály havasalföldi vajda, északról a hírhedt Basta császári főkapitány tört Erdélyre. Bethlen a sellemberki csatában, október 8-án, olyan súlyosan megsebesült, hogy felgyógyulása két évig tartott.

Mihály vajda népszerűvé vált a székelyek között, mert szabadságjogokat biztosított számukra, a nemesek azonban ellene fordultak. Kiegyeztek Béccsel, és felkelésüket Basta serege győzelemre segítette. A helyzet mégsem szilárdult meg, mert eltörölték a székelyek kedvezményeit, és ezzel az ország döntő katonai erejét maguk ellen fordították. A számtalanszor betörő török és tatár csapatokkal szemben védtelennek bizonyult az ország. A rendek 1601 februárjában ismét fejedelemmé választották Báthori Zsigmondot. Rudolf császár kibékült Mihály vajdával, hogy egyesült erővel támadjanak Erdélyre; győztek Goroszlónál. Báthori azonban Moldvában sereget gyűjtött, a felkelő nemesség pedig Székely Mózes vezetésével szervezkedett, de

1602. július 2-án atövisi csatában vereséget szenvedett. Bethlen csak úgy menekült meg a haláltól, hogy átúszott a Maroson. Az életben maradtak számára egyetlen út maradt: önkéntes száműzetés olyan területre, amelyet a török tartott megszállva.

Bethlen a politikai pálya kezdetén

A bujdosók 1606 márciusában török támadással visszatértek. Az elő-csapatot már Bethlen vezette. Sikerült visszafoglalniuk a császári csapatoktól Szászvárost és a Maros völgyét. Májusban bevették Gyulafehérvárt, júniusban meghódolt előttük Kolozsvár. A diadalút azonban hamarosan véget ért, mert a havasalföldi vajda Brassó mellett leverte őket, Székely Mózes pedig életét veszítette. Basta szintén előrenyomult. Előle az egyetlen menedéket ugyancsak a törökjelentette. *„Sok csapás után [...] Basta György Erdélyt leigázva mérhetetlen zsarnokságot gyakorolt, s a haza és a mi szabadságunkat teljes erejével ki akarta irtani, majd borzalmas vallásüldözést rendezett”* - emlékezik vissza szigorú objektivitással Keserői.

A valóság azonban sokkal drámaibb volt. Kortársak leírása szerint a vad zsoldosok az anyák szemé láttára *„a gyermekeknek fejüket megtékerek, hogy a szemük kiömlött”*, ölszámra hordták a napirenden lévő akasztásokhoz szükséges kötelet. Sehol, senki nem érezhette magát biztonságban. Gazdaságilag Erdély a mélypontra zuhant. Elhajtották a szarvasmarhákat, a termőföld vetetlen maradt. Az emberek a fák kérgét rágták. Előfordult, hogy mészárosok orvul legyilkolt emberek húsát tehén- és disznóhússal összedarálva árusították. Mikó Ferenc szerint 1603-ban *„Karánsebestől Szászvárosig ember nem lakott [...] Ebben az évben hallatlan éhínség kínozta egész Erdélyt; az anyák felfalták fiaikat és leányaikat, s a kivégzetteket az akasztófáról levágva, sokan azok húsát ették”* — emlékezik vissza Alvinczi Péter feljegyzéseiben 1602-re.

Oltalmunkra rendeltetett nemzet

A tények hatására tudomásul kellett venni a kényszerű vallósságot: a török, pogánysága ellenére - Bethlen későbbi szavai szerint - *„Istentől a mi oltalmunkra rendeltetett nemzet”*. 1603 augusztusában küldöttséget menesztettek a Portára azzal a kéréssel, hogy segítse elő hazatérésüket és engedélyezze a fejedelmválasztást. Cserében hűséget esküdtek. Választásuk a 23 éves Bethlen Gáborra esett, aki szemükben rátermett katonának bizonyult, jó kapcsolatokat épített ki vezető személyiségekkel (többek között a tatár kán fiával is).

Bethlen Gábor erkölcsi nagyságára, politikai érettségére jellemző, hogy önként visszalépett. Őt a későbbiekben sem vezette önzés. Segített viszont olyan személyt keresni, akinek mind a királyi Magyarországon, mind Erdélyben megfelelő tekintélye van, hogy minél kisebb mértékben kelljen a kétes értékű török segítségre támaszkodni. A bujdosók döntése Bocskai Istvánra esett. Bethlen pedig abban látta személyes feladatát, hogy egyfelől Bocskait megnyerje az ügy számára, másfelől kieszközölje a Porta engedélyét. O járt

közben Bocskai érdekében a vezérpasánál, ami életének első diplomáciai sikere lett. Az egykori törökverő Bocskai István részére tehát Konstantinápoly katonai és politikai támogatását szerezte meg Bethlen.

Házassága

A sikeres szabadságharc során olyan magatartást tanúsított, amelyet másoktól is szüntelenül elvárt: magánérdekét alávetette a közösség érdekének. Ennek legszebb példája házasságkötése. Menyasszonya Károlyi László árva leánya, Zsuzsanna volt. Az esküvőhöz már mindent előkészítettek, csupán csak a vőlegény maradt el. Fő okát 1605. május 10-én kelt levelében tárta fel későbbi sógora előtt: *„Az mi kegyelmes urunk [Bocskai] én redám az minemű várak meghódoltatását bízta volt, abban mind az tegnapi napig sem értem véget; az mely dolog nekem életemben és tisztességemben járt; erre nekem gondot kellett viselnem.”* Ezért a menyegzőre csak augusztusban kerülhetett sor. Bocskai egyébként gazdagon megjutalmazta Bethlent ezért a hűségért: megkapta a vajdahunyadi uradalmat és Hunyad megye örökös főispánja címet és tábornok, udvari főtanácsos lett.

A fejedelem

A megválasztásig még nyolc évnek kellett elteltie. Bethlen, miután meggyőzte a törököt arról, hogy Báthori alkalmatlan tisztségére, 1613 szeptemberében Szkander pasa hadainak kíséretével visszatért Erdélybe. A rendek október 20-26. között rendezték meg a kolozsvári országgyűlést, amelyen *„félünkben szabadon ”* fejedelemüké választják a következő indoklással: *„A török nemzetségnél nagy tekinteti lévén, az mostani benn levő hadaknak kiigazításában senki is olyan bizonyosan és hasznosan nem szolgált volt, [...] hazánknak oltalmára, ha kívántatik, hasznosan tudjuk, hogy szolgálhat; törvény és igazsághoz való szeretetét is ösmerjük, és nyugodalmat köztünk való birodalmában teljességgel minden jó reménységünk vagyón.”*

A. Bethlen elé terjesztett választási feltételek három lényeges kérdést érintettek. Külpolitika: *„Elsőben is az fényes portához viselje olyan engedelmisséggel magát, hogy onnan romlása ne következzen az szegény országnak. A keresztyénséggel is, római császár öfelségével és Magyarországgal az jó szomszédtságot és békességet szorgalmasan megőrizze.”* A belpolitikában a három nemzet unióját kellett szilárd alapokra helyeznie, régi jogaikkal, így az országos jellegű közügyekben való részvételüknek szavatolásával. Harmadsorban *„tanácsokat maga mellé mind az három nemzetből [magyar, székely, szász] válasszon, törvény, igazság, békesség szerető, jó lelkiismeret embereket, kiknek tanácsadásához oly köteles legyen, hogy a belső és külső országos dolgokat, a két császárhoz vagy több szomszéd országhoz való konföderációkat, derekas adományokat és főtiszteket ezeknek hírek nélkül ne cselekedjen, se osztogasson.”*

Hadjáratok

Bethlen megválasztása Bécs ellenszenvét váltotta ki, és a királyi csapatok igyekeztek is a zavaros időket felhasználni a területszerzésre. A támadásoktól sikerült megvédeni Nagyváradot, de kezükre került Nagybánya, Ecsed, Huszt, Tasnád. A hódítás ürügye a vallás volt. A fejedelmet nemcsak törökbarátsággal vádolták, de azt is elhíresztelték róla, hogy áttért mohamedán hitre, s ezzel az egyetemes keresztyénség ellensége lett, s a katolicizmus kiirtására készül. Voltaképpen Bethlen a keresztyén szolidaritás híve volt, úgy azonban, hogy Krisztus nevében a pogány világ ellen indítandó keresztes háborúra nem gondolt.

A kedélyeket átmenetileg sikerült lecsillapítania és Nagyszombatban egyezséget kötöttek: Bethlen elismerte a király főségét, Ferdinánd is az ő fejedelemségét, és az elfoglalt várakat visszaadta Bethlennek. 1616-ban került sor először fegyveres összecsapásra. Bécs a török miatt nyíltan nem támadott, hanem Homonnai Drugeth Bálintot, a katolikus hitre tért főurat léptette fel trónkövetelőként. Diplomáciailag is igyekeztek előkészíteni a támadást. Tervük támogatására megvesztegették Ali pasát Budán, Homonnai pedig megígérte, hogy átadja a szultánnak Borosjenő és Lippa várakat Nagyváraddal együtt, továbbá évenként 100 000 aranyforintot fizet a Portán. Bethlen követein keresztül elérte, hogy Ali pasának megtiltották Homonnai támogatását. Csapatái kiűzték Homonnai seregét az országból és 1617-ben megkötötték a második nagyszombati békét, megismételve az első pontjait.

Bethlen Bocskai István nyomdokain járt. Távlati célja a magyar nemzet felszabadítása és egyesítése volt, a protestantizmus szabadságának biztosításával. Ennek lehetőségeit kereste már 1614 tavaszán, remélve, hogy Erdély a királyi Magyarországgal egyesül és az így létrejött magyar királyság a cseh koronával is szövetkezhet a török védelme alatt. Szerinte ez a birodalom képezhetné az alapját annak a felfejlődő hatalomnak, amely sikerrel fordulhat majd szembe a törökkel.

Bethlen és a harmincéves háború

A cseh felkeléssel megindul a harmincéves háború. A vallásszabadság és a nemzeti függetlenség biztosítására Thurn Mátyás több más főúrral együtt 1618 májusában király nélküli országgyűlést hívott egybe és kezébe ragadta a hatalmat. Az 1619 tavaszán trónra lépő II. Ferdinánd sem tehetett kezdetben semmit, sőt a felkelők júniusban Bécs falai közé szorították. A Habsburg uralkodóháztól való elszakadást Prágában 1619 augusztusában királyválasztás követte. Bethlennek csalódnia kellett: nem neki, hanem Pfalzi Frigyes német birodalmi választófejedelemnek ajánlották fel a trónt.

1619. augusztus 28-án a frankfurti birodalmi gyűlés az erőszakos II. Ferdinándot császárrá választotta. Ezzel hatalma megnőtt: Spanyolországon kívül támaszkodhatott a Katolikus Liga erejére is. Az ellenreformáció új lendületet kapott.

Bethlen elérkezettnek látta az időt ahhoz, hogy hozzákezdjen terveinek megvalósításához. A felső-magyarországi rendek segítségért fordultak hozzá, mert felismerték, hogy őket is ugyanazon veszély fenyegeti, mint Csehországot. A közös ellenség ellen egyesíteni kell az erőket és nem kell bevárni, hogy egyenként igázza le a protestáns tartományokat. Kikérte a török beleegyezését, értesítette Pfalzi Frigyeset, hogy ne indítson harcot, mert egyesült erővel nagyobb esélyük van a győzelemre.

1619. augusztus 26-án 30 000 katonával elindult Gyulafehérvárról és szeptember 12-én már Debrecen alatt állt. Seregei gyorsan nyomultak előre. Kapitánya, Rákóczi György szeptember 5-én bevette Kassát, a derékhad elfoglalta Kallót, Szatmárt, Ecsedet, Tokajt, Felső-Magyarországon Rédei Ferenc és Szécsi György megszerezték Szendrőt, Ungvárt, Szádvárt, Dévényt, Palánkot, Érsekújvárt.

Közben Ferdinánd is rendezte csapatait. Mögötte állt a pápa, a spanyol és a lengyel király, a toszkánai herceg, de támogatták a német katolikus fejedelmek is. Tábornokai közül Buquoi Cseh-, Dampierre Morvaországban harcoltak a felkelők ellen.

Bethlen hitsorsosai megsegítésére 10 000 lovast küldött, ő maga pedig Pozsony felé nyomult, hogy utat nyisson Bécs felé. Az egyesült szövetséges csapatok Pozsony megvívása után lendülettel törtek előre mindenhol és körülvették Bécs falait is. Bethlen szándéka az volt, hogy kiéhezteti a várost, amikor a hadi helyzetben kedvezőtlen fordulat állott be. Homonnai György Lengyelországból Felső-Magyarországra rontott, szétszórta Rákóczi György katonáit és azzal fenyegetett, hogy elvágja az Erdély felé vezető utakat. A fejedelem ennek kockázatát nem vállalhatta és visszafordult.

Helyzete továbbra is szilárd maradt. Sőt, népszerűsége odáig nőtt, hogy a pozsonyi országgyűlés Magyarország királyává választotta és felajánlotta neki a koronát. A siker viszont nem kábította el. Bölcs mérséklettel nem engedte magát megkoronáztatni. Ennek döntő oka a török magatartása volt: a Porta megengedte volna, hogy király legyen, királysága azonban nem egyesülhetett Erdéllyel.

1620. január 16-án fegyverszünet jött létre kettejük között, amely érdekében állt mind II. Ferdinándnak - hiszen okkal tekintette Bethlent legveszedelmesebb ellenfelének-, mind Bethlennek. Ő már ekkor rájött arra, hogy magára maradt: Nyugat-Európa protestantizmusa Kelet-Európában élő hittestvérei számára nem hoz érdemleges áldozatot, legfeljebb a fölöslegesebből juttat kiszámíthatatlan segílyt.

Bethlen és az. ellenreformáció

Cseh- és Morvaországban a császári csapatok kegyetlenül megtorolták a szabadságmozgalmat. Bethlen 1621. március 20-án így számolt be a morvaországi állapotokról: *„pusztítják rettenetesen, 82 templomot foglaltak el az evangélikusoktól. A szegény papok közül valakiket kaphattanak, némelyeknek sapkát - vagy minek híják - akit viselnek a fejekben, hosszú vas szegekkel vervén fejekbe úgy öleik meg, némelynek nyelvét ollóval metélték darabonként, némelynek fogóval az nyelvét gyökerestől vonták ki, némelynek száját-*

torkát [puskajporral megtöltvén, felgyújtván, darabokban szakadozott szegényeknek fejek, némelyeket fűrészszel metéltek. Ezeket szenvedek szegények az Istenért. Mostan én táplállok 42 papot - morváit — Trencsinben.”

Bethlen előre látta ezeket az eseményeket, és azt is, hogy Magyarország Erdéllyel együtt hasonló sorsra juthat. Szerencsére a Katolikus Liga seregei Ferdinándtól súlyos árat kértek győzelmükért, így aztán a császár pénzügyi megfontolásból nem vette őket igénybe Bethlen ellen.

1620 végén saját erőforrásaira támaszkodva indította meg a csatározásokat a Dunántúlon. Lendületes támadásba csak a következő év márciusában kezdett, amikor Buquoi táborába spanyol csapatok érkeztek, és 20 000 katonájával létszámbeli fölénybe került. A magyar király megszervezte visszavonulását, a fedezetet a várak hátrahagyott őrségei biztosították. A hadászati legfontosabb erődítmény, Érsekújvár nemcsak nagy sikerrel állott ellen, de ostrománál életét veszítette Csehország letiprója, Buquoi tábornok is. Erre az időre Bethlen újjászervezte hadseregét és ellentámadásba lendült. Eljutott Magyarorszáig és megtisztította a Dunántúlt. Hadisikerei közben előnyös helyzetből kezdte meg ekkor béketárgyalásait Ferdinánddal. A békeponthoz megfogalmazását sürgette a nemesek egy részének átpártolása a Habsburgokhoz, valamint a lengyel király, mint Habsburg szövetséges, támadása Felső-Magyarország ellen.

Az 1622. január 6-án kötött nikolsburgi béke főbb pontjai értelmében Bethlen lemondott a királyi címről és hódításai egy részéről. Megtartotta azonban a Tiszántúlt és az ország északkeleti részét. A régi Partiumhoz még hét vármegye került (Szabolcs, Szatmár, Ugocsa, Bereg, Zemplén, Borsod, Abaúj). A fejedelem Oppeln és Ratibor hercege lett. Külön oklevélben kért biztosítékot arról, hogy a császár megadja a rendek szabadságjogait, orvosolja a vallássérelmeket, és kegyelemben részesíti a felkelőket.

Második házassága

A fejedelmet hazatértekor személyes veszteség érte: háromévi betegeskedés után meghalt felesége. Károlyi Zsuzsanna (1585-1622. május 13.) vallásos asszony volt, aki egyben kitűnő gazdasszony hírében is állt. Külföldi szemtanú leírása szerint legtöbb idejét imádkozásra és a háztartás vezetésére fordította. Legújában megbizonyosodott, hogy Kolozsvárott 1617-ben olyan imádságos könyvecske jelent meg, amelyik személyes imádságait tartalmazza. „*Igaz és él hűtiről, hűtinek drága gyümölcsiről, jócselekedetiről*” emlékeztek meg kortársai, mert „*igazán Istenfélő, igazság szerető, szegényeket tápláló, szent, jámbor, józan életű*” volt. Két fiúgyermeknek adott életet (Gábor és Mihály), akik még kiskorukban meghaltak.

A fejedelem politikai megfontolásból készült második házasságára. A gyászév letelte után Ferdinánd császár lányának, a tizenhárom éves Cecília Renátának kezét kérte meg. Három évig alkudozott ebben az ügyben eredmény nélkül. Azt akarta elérni, hogy általa Magyarország kormányzója legyen. Janicsárlázadások csillantották fel előtte annak reményét, hogy összefogással le lehetne rázni a török igát. Kormányzósága

megóvta volna az országot attól, hogy az új helyzetben Habsburg kézre kerüljön. Próbálkozása nem járt eredménnyel.

Ezután élénk diplomáciai tevékenységbe kezdett. Már 1619-ben felvetette a Portán, hogy kölcsönösen előnyös lenne, ha sikerülne megszerezni magának a lengyel koronát. Báthori István óta erre reálisan lehetett számítani, és Bethlent a protestáns lengyelek szívesen látták volna trónjukon. *„Próféta nem vagyok - vallja 1624 augusztusa közepén - mindazonáltal merem azt mondani, hogy ha [...] engemet kezdenek uroknak választani, tökéletes és csendes állapotot tudnék nekik szerezni [...] nem gyalázódnának és nem károsodnának ilyen igen, mint eddig, úgy viselhetnék gondot reájok.”*

Lengyelország erős katolikus befolyás alatt állt és a Habsburgok keleti támaszát képezte, tehát veszélyt jelentett a harmincéves háború protestáns résztvevői számára. A fejedelem elképzelése külpolitikailag ezért látszott időszerűnek.

E terv megvalósítása érdekében kötötte meg második házasságát 1626. március 1-én György Vilmos brandenburgi választófejedelem húgával, Katalinnal. így sógorságba került Gusztáv Adolf svéd királlyal.

Az érdekházasság nem szolgálta a fejedelem személyes boldogságát. Brandenburgi Katalin művelt, elkelő szépség volt, de férjéhez érzelmi szálak nem kötődtek. Megérkezésével az udvartartás jócskán emelkedett. Katalin fejedelemasszony később titokban katolikus hitre tért. Jellemzi lényét Bethlen halálakor tanúsított magatartása. Bethlen meghagyta, hogy teteméből a belső részeket távolítsák el. Kemény János fogalmazza meg, a 17. századi nyelvhasználatban megszokott, de a mai nyelvnek kissé szokatlan jellemzését: *„A fejedelemasszony nem irtózá nézni, sőt egyiránt fogdosni, tapogatni a felmetélt testnek szívét, felhasított hasát s egyéb tagjait: de semmi szomorúságot sem tettete, sőt egy csepp könnyet nem ejte az istentelen, gonosz szívű, elvetemedett asszonyi állat.”*

Az utolsó évek

A pozsonyi békét követően a fejedelem szövetségekötéssel tört előre célja felé. 1626. november 30-án az angol királlyal, három hónap múlva a belga rendekkel és a dán királlyal, 1628. június 29-én a moldvai vajdával vonta szorosabbra kapcsolatait. Készült egy európai méretű háborúban való részvételre. Ekkor merült fel az orosz szövetség gondolata is. 1629 tavaszán Gusztáv Adolf fegyveres támogatást ígért. Az előkészületeket azonban félbeszakította november 15-én bekövetkezett halála.

Erős központi hatalom, rendezett állam, gazdag kincstár maradt utána. Nemcsak annyit ért el, hogy Erdély és Magyarország elkerülte Csehország sorsát, és hogy uralma alatt a protestáns egyházak szabadságot élveztek, hanem Magyarország felszabadításának, a nemzeti királyságnak eszméjét is az utókorra hagyta úgy, hogy bel- és külpolitikájával már ráállott a megvalósulás felé vezető útra.

Bethlen művelődéspolitikája

Collegium Academicum

„Talán nem éppen ma kétszáz esztendeje, hogy az időnek méhe Erdély legszebb szülöttével, az erdélyi református kollégiummal megterhesedett. Olyan volt az ő élete, mint a mellette lesiető Marosnak folyása: kicsiny eredetében szinte kiszárad vagy elenyészik a kősziklák akadályaiiban, de a haza jobb földjének terére kiért, majesztással hőmpölygi által az országot” - fogalmazza meg a 19. század sajátos nyelvezetével szép gondolatait Szász Károly, a kollégium 200 éves jubileumán.

A kezdet

A nagy fejedelem monumentális alkotását - Szász Károly képes beszédénél maradván - hosszú vajúdás előzte meg. A fejedelemség gazdasági talpraállítást, valamint politikai stabilizációját követően mindenekelőtt a magasabb fokú oktatási intézmény gondolata érlelődött meg benne, nem utolsó sorban azért, mert jól képzett, tudós munkatársakra volt szüksége országépítő munkája kiteljesítéséhez. Ezután az alkalmas hely gondolata foglalkoztatta. Kolozsvár mutatkozott megfelelő helynek. Ez látszik meg abból, hogy mindjárt uralkodása elején (1617) kelt adománylevelében megerősítette azt a járandóságot, amelyet még Báthori Gábor ajándékozott a kolozsvári iskola és egyház céljaira.

„Miután a fejedelem látja, hogy kedves hazája és országa, Erdély már néhány év leforgása óta a hadak vészes hullámainól ezerféleképpen lévén csapdosva és kipusztítva, nemcsak bölcs férfiakban, de közepes tudósokban is rendkívül szűkölködik, kötelességének ismerte, hogy hírneves Kolozsvár városában fejedelmileg segítette ifjaknak tudományokban való előmenetelére és hasznára, s az egyedül igaz vallásnak mintegy koronájául legelső alkalommal Akadémia állításáról gondoskodjék.”

Bethlen az iskolatípusok közül eleinte a Báthori István alapította kolozsvári jezsuita iskolával összekötött Akadémiát látta maga előtt mintaképül. Kovacsóczy István, Báthori hajdani kancellárjának fia, Farkas lehetett a gondolatadója annak, hogy a létesítendő iskolát a régi, elpusztult kolozsvári iskola mintájára és helyére tervezze, hiszen katolikus lévén jól ismerte a jezsuiták egykori iskolájának kiválóságát. Ezt az ajánlatot látszik alátámasztani Bethlen nézete is, aki többek között vallotta, hogy *„abban ne magyar iskolákban való hitván szokás szerint tanítsanak, hanem more Jesuitarum exerceálja a gyermek magát az oratio csinálásban”*. Tehát: *„Tetszett azért, kegyelmes urunknak, egész országul, hogy az akadémiának erigálása azért ebben a helyben Kolozsvár városában legyen az pápistáktól biratott pusztá klastromhelyen, mely mostan vacál [üres], és a nélkül is pusztában áll”* - mondja ki az országgyűlési rendelkezés. Egyházpolitikai, pontosabban a kolozsvári unitárius egyház önvédekezési harcán múlt, hogy a Kollégium végül is átkerült Gyulafehérvárra.

Gyulafehérvári indulás

A fehérvári klostrom erre a célra egészen megfelelőnek mutatkozott. Míg Kolozsváron nagyarányú építkezésre lett volna szükség a megnövekedett diáklétszám, valamint a tanári lakások, illetve az auditóriumok, miatt, addig a fejedelmi székhelyen a kolostor épületei, kevés módosítással, alkalmasaknak mutatkoztak erre a célra. E döntést sürgette az is, hogy az első Sziléziából meghívott tanár, Opitz Márton már 1622-ben megérkezett.

Opitz 26 éves korában lett az Akadémia tanára a filozófia és a költészet tanszékén. Már korábban nagy hírnevet szerzett verseivel, s mint a „*német költészet atyja*” a frankfurti és a heidelbergi akadémiákon képzett tudós humanista volt. Abszolutisztikus uralkodók udvarában formálódott és nem tudott beilleszkedni a más szellemi beállítottságú magyarok társaságába. Ezért erdélyi tartózkodása csak rövid időre terjedt.

Fehérváron archeológiai és klasszika-filológiai előadásokat tartott és leginkább Horatiussal foglalkozott. Iskolai elfoglaltságán kívül Erdély római kori emlékei után kutatott, sajnos azonban ilyen irányú gyűjtése kéziratban maradt és az idők során elveszett. Károli Zsuzsanna halálakor érkezett, akinek fehérvári temetésén latin verset olvasott fel, és már a következő évben el is távozott. A vele érkezett két másik tanár (Kopisch Jakab és Pauli Frigyes) nemsokára ugyancsak elhagyta Erdélyt.

A fejedelemnek csalódást okozott, hogy a külföldi tanárok nem láttak el komolyabb oktatási feladatokat a magasabb tudományok művelésére szánt egyetemen. Pedig Bethlen mindent elkövetett, hogy az egyetem a kor magasabb színvonalának megfeleljen. (Későbbi adatokból derült ki pl. az, hogy az első professzorok fizetése nagyobb volt a püspöki járandóságnál is.)

A diákság

Bethlen gondosan vigyázott arra is, hogy a tanulószereg válogatott, értékes diákokból alakuljon ki. Ő maga is nagyszámú (40) szegény sorsú ifjút taníttatott és számukra ösztöndíjat adott. A tudományok iránti érdeklődés felkeltését szolgálta azzal az adománylevéllel is, amellyel a bevett vallások mindenkori papjait és azok leszármazottait megnemesítette és a közterhek viselése alól felmentette. Tovább szívesen fogadta, ha a főurak, nemesek és egyéb főemberek is tovább taníttatták fiaikat, valamint ők is alapítványokat létesítettek.

A könyvtár és nyomda

A tanulmányozás előmozdítását segítette a könyvtár is. Szalárdi krónikája szerint „*Bibliotechát, különb-különb tudományokhoz tartozó gyönyörűséges jó könyvekkel rakottat, olyat szerzett vala ugyanazon collegium szükségére, a mellynek is megszerzése sok ezer tallérokba kerülhetett*”.

Ennek az alapítása már az akadémia megszervezésekor megtörtént. Ezt bizonyítja az, hogy a nikolsburgi békekötés után hazafelé tartó fejedelem nagy mennyiségű könyvet hozott magával a könyvtár számára. Tíz ökörre volt szükség ahhoz, hogy e gondosan és szakszerűen kiválogatott könyveket Kolozsvárról Fehérvárra szállítsák.

Az akadémia felszereléséhez tartozott a jól felszerelt nyomda is. A professzorok érkezése után három hónappal (1622 novemberében) Sziléziából egy nyomdász halad át Kolozsváron Fehérvár irányába.

Biztató jelek, a második professzori gárda

Bethlennek az első külföldi professzorokkal való kísérlete nem vált be: egyik sem akart itt meghonosodni, és így 1629-re egyetlen külföldi tanára sem volt az intézetnek. A fejedelem azonban nem adta fel a harcot. Böjti Veress Gáspárt idegen országokba küldte új tanárokért. Az udvari historikus Herborn felvette útját, hiszen ennek főiskoláján tanított az európai hírű és a tudományos körökben jól ismert Alstedius János Henrik filozófus-fiatanár. Feltételezhető hogy a fejedelem figyelmét Alstediusra a Kassán megtelepedett Szenczi Molnár Albert hívta fel, és Bojtinak sikerült öt és még két más professzort megnyernie.

Amíg viszont Böjti külföldi professzorok meghívása ügyében utazgatott, az alatt Bethlen Gábor gyógyíthatatlan betegsége egyre súlyosbodott. Ennek ellenére, vagy tán éppen ezért, újra gondoskodott a kollégiumról, a könyvtárról és a nyomdáról egyaránt. Az intézetnek adományozta 1629 szeptemberében Nagyenyedet, Miriszlót, Felenyedet, Hidast, Besenyőt, Heningfalvát. Végrendeletében húszezer forintot, a debreceni adó évne-gyedenkénti részletét, egy drágakövekkel ékesített nyakéket, továbbá a Hegyalján két szőlőt ajándékozott még a Kollégiumnak.

Mire az új professzorok megjelentek, Bethlen már 4-5 napja halott volt. Alig érkeztek meg, máris feladat kínálkozott számukra: rájuk várt a reneszánsz-humanizmus hagyományait őrző, klasszicizáló tartalmú és formájú gyászversek megírása a fejedelem temetésére.

Az országos gyász közepette haladéktalanul átvették tisztségüket és hozzáfogtak legelső feladatuk megvalósításához: megfogalmazták az iskola újjászervezését célzó elképzeléseiket. Ebben a munkában Német-, Franciaországban, valamint más nyugati országokban virágzó iskolák szervezetét választották mintaképül. Miután elkészültek a tervvel, kidolgozták az iskola törvényeit is. Ezzel az intézet túljutott a megalakulás

legnehezebb küzdelmein és elindult azon az úton, amelyen az erdélyi egyház lelkészutánpótlását szolgálta századokon át.

A tanárok működése

Alstedius János Henrik (1588-1638) a herborni akadémián bölcészetet és teológiát tanított. Részt vett a dordrechti zsinaton és 1629-ben Gyulafehérváron tanára lett a teológiának és a bölcészetnek, amely katedrán haláláig buzgón és sikeresen működött. A logikát Ramus Péter alapján tanította, teológiájának egyik jellemző sajátossága a chiliasmus volt. Ezzel, de egyéb tanításával is hatást gyakorolt a kor másik nagy pedagógusára, a rövid ideig Sárospatakon tanító Comenius Amos Jánosra. Filozófiai és egyetemes enciklopédiát írt, amelyek alapjaivá váltak Apáczai Enciklopédiájának.

Fehérváron, 1630-ban adta ki azon munkáit, amelyeket tankönyvként használtak a Kollégiumban: *Rudimenta Hebraicae et Chaldaicae*, továbbá *Grammatica Latina in usum Scholae Albensis*, vagy *Rudimenta linguae Latináe*. Ehhez csatolta a *Lexica, Vocabularia* kiegészítő részeket, ugyancsak az ifjúság használatára.

Bisterfeld János Henrik (1605-1655). Mielőtt Erdélybe érkezett volna, Herbornban, Genfben, majd Oxfordban tanult, ahol megismerkedett a presbiteriánus eszmékkal. 1630-ban érkezett Gyulafehérvárra, ahol jelentős és gazdag írói munkásságot fejtett ki a logika, a teológia és a nyelvészet terén. Ördögös professzornak titulálták a természettudományok és a fizika terén végzett kísérletei miatt. Bár meghívást kapott a leideni akadémiára, nem hagyta el Erdélyt. I. Rákóczi György fejedelemsége idején tanári foglalatosság mellett jelentős bel- és külpolitikai tevékenységet is végzett. Presbiterianizmus tanokat vallott, de ennek ellenére mint bizalmas fejedelmi tanácsos számos ajándékot kapott a fejedelemtől. Lelkes pártfogója a lutheránusokkal való uniónak és heves vitába bocsátkozik a kolozsvári jezsuitákkal.

Philippus Ludovicus Piscator itteni működéséről csak keveset tudunk. Bod Péter írja egyháztörténetében, hogy 1630-ban azért jött Erdélybe Németországból, hogy „*elűzze a tudatlanságot és magas színvonalú tudományokat oktasson*”. A teológia és az ékesszólás (eloquentia) tanára lett, e két diszciplína társításával igyekezett megvalósítani a reformátorok álmát, akik az „*eloquens et sapiens pietas*” magas keresztyén eszményt törekedtek elérni (ékesen szóló és bölcs kegyesség). A fehérvári iskola használatára írta meg 1645-ben két tankönyvét: *Rudimenta Rhetoricae*, valamint *Rudimenta Oratoriae*. Ez utóbbihoz csatolta a *Cyclognomonicam Oratoriam* traktátusát, amelyben az ifjúság oktatásának különféle módozatait teszi közzé. Nem tudjuk mikor tért vissza Németországba.

Bethlen Gábor és az egyházak

A fejedelem olyan általános emberi magatartás kialakításán fáradozott, amelyik nem kényszerűségből ismeri el a vallásszabadságot, hanem meggyőződéssel vállalja és védelmezi azt. Erdély múltja kedvező hátteret biztosított számára.

Emellett az erdélyi prédikátorok józan hozzáállása is támogatta. Szepsi Laczkó Máté krónikája örökítette meg a fejedelem váradalmát a református lelkészi karhoz, amelyet 1619 szeptemberében nyújtott be: *„Magyarországban ez ideiglen közönségesen bévött, megengedettött és szabad religiön levő minden rendeknek megparancsoltassék, hogy egymás között békességben és egységben éljenek, viszálykodások, versöngések és azoknak minden alkalmatossága eltávoztassék, hogy ennek utánna csak valami . kicsiny alkalmatosság se adassék köztük való gyűlölségre és zenebonának indítására.”*

Az ilyen és hasonló szándékok kísérték végig a fejedelem életútját. 1620-ban hitvédőket nevezett ki. A számukra készült utasítás szerint arra kellett törekedniük, hogy kibékítsék a civakodó feleket, érvényesítsék az igazságot, példamutató módon mozdítsák elő a közbékét, mind az egyes közösségek hasznára, mind az egész ország javára.

Uralkodása alatt a református egyház szellemileg és gyakorlatilag egyaránt vezető szerepet töltött be, de az erő helyzetében sem módosított az alkotmányosságon. A kulturális emelkedés általános igényén túlmenően, a fejedelem sajátos elvárásokat támasztott a prédikátorok felé. Nem szolgál-lelkűséget, hanem szolgálatot kért tőlük. Ezt példázza mindjárt a beiktató gyűlésen elmondott imádság is. Melotai Nyilas István püspök foglalta imába a következő őszinte és egyáltalán nem hajbókoló szavakat: *„lehetetlen dolog, hogy valaki állhatatos hitből, teljes bizalomból, élő reménységből Istent valami testi jókért megtalálja könyörgésnek általa, hogy Isten azt meg nem hallgatná [...]. Megtudhatjuk azt is, mind a fejedelmeknek, mind a polgári társaságnak honnan függ megmaradások: az anyaszentegyháznak könyörgésétől. Mert az Ecclesia az, az ki könyör-gésében, mint valami erős fegyverben felöltözteti az ő fejét, előljáróját, hogy veszedelem hozzá ne férjen”.*

A gyakorlati tettek terén a fejedelem és környezete, a reformáció szellemének megfelelően, különös hangsúlyt fektetett az egyházfegyelemre. Ez nem önző egyházi érdeket szolgált csupán, hiszen ettől várták a közérkölcsváltozást, miközben a zsinatok vigyázták a tan tisztaságát. A társadalom tisztulási folyamatának irányát felülről lefelé haladva látták megvalósíthatónak. Nem elég a tiszta tan, az ingyen kegyelemből való megigazulás hirdetése: belőle a tiszta életnek kell következnie, melynek gyümölcse a megszentelődés. Az 1614. évi medgyesi országgyűlés harmadik határozati pontja ezért mondotta ki: *„Az egyházi rend minthogy jobb példaadással, nemcsak tanításokkal oktatja jóságos cselekedetekre az hallgatókat, gyakori látogatásokkal apüspekek, esperesek, kiki mind az ő szokott vallásában recepta religióján valókat mindenütt ez országban szabadon látogathassák, fogyatkozókat reformálhassák, és jókat jobbitani és a vétkeket érdemek szerint való büntetéssel, minden erejekkel, hasznos, jóságos és dicséretes cselekedetekre indítsák.”*

Az egyházfegyelem kiterjedt a közösségi élet egészére. Kötelezte a híveket a templomlátogatásra, az ünnepek méltó megszentelésére, az egyházi tisztségviselők megbecsülésére. De legalább ekkora gonddal őrködött azon kötelességek fölött, amellyel a közember tartozott társa iránt.

A tan és erkölcsi fegyelem hathatós ellenőrzésére az egyházon belül is központosított irányításnak kellett érvényesülnie. Bethlen mind az országot, mind az egyházat a széteséstől óvta. Ez a magyarázata annak, hogy az erdélyi egyházközségekből a presbitériumokról ekkor még nem esett szó.

Központosító elvének megfelelően arra is vigyázott, hogy elhárítsa a klerikalizmus veszélyét. Az egyház nem jelenthetett külön politikai hatalmat az államhatalom mellett. Az egyházi hatóság nem léphette át illetékessége határait. Ez nem jelentette azt, hogy nem válogatott bő számmal tanácsadókat a protestáns lelkészek közül.

A lelkészi élet rendezése és a papi rend nemeslevele

Bethlen nemcsak elvileg becsülte nagyra a lelkészek szolgálatát. Kedvezményeket adott nekik, törvényekkel védte őket, végül intézményesen nemesi rangra emelte a lelkészi rendet. Tulajdonképpen Bocskai örökségét vette át és vitte tovább.

Ebben az időben két nyomasztó gond nehezedett a református lelkészekre. Az egyik a *papmarasztás* szokása volt. Eszerint a gyülekezetek prédikátoraikat csak egy évre választották. Az év leteltével újraválaszthatták, de tetszésük szerint el is bocsáthatták őket. Ezen a bizonytalan helyzeten történeti hagyományainál fogva nem lehetett változtatni. (A papmarasztás Erdélyben 1778-ig, Magyarországon az 1810-es évekig fennállott.)

A másik gond a lelkészcsaládok jövőjére vonatkozott. Tasnádi Ruber Mihály már 1605-ben felkereste Bocskait a lelkészözvegyek és lelkészárvaik megsegítése ügyében, akik *„igen nyomorultul és irtózatossá szegénységgel”* küszködtek. Bethlen megerősíti Bocskai rendeletét, amely szerint *„Isten beszéde sáfárinak...özvegyeit, gyermekeikkel egyetemben [...] semmi rovás, taksa, adó, dézsma, kilenced, kepe fizetésére vagy akármely jobbagyi szolgálat teljesítésére ennek utánna hajtani ne merészeljétek, sőt amennyire lehetséges, szükség esetén ti képességetek szerint nekik kegyes és hasznos segítséggel legyetek”*.

Gondoskodott továbbá a lelkészek anyagi helyzetének és személyének a biztonságáról is. Megtiltotta a hadaknak, hogy a lelkész portáján megszálljanak. Vigyázott arra, hogy egyetlen felekezet lelkészét se érje anyagi sérelem, s mindenhol gondoskodjanak tisztességes megélhetésükről. Az 1614. évi kiváltságlevélben mentességet adott az adók, terhek, közszolgálatok alól, és a tudomására jutott sérelmeket rögtön orvosolta.

1629 júliusában adta ki nevezetes ármálisát, amellyel nemességet adott minden lelkésznek utódaikkal együtt, függetlenül a felekezeti hovatartozástól. Ennek az egyháztörténeti szempontból igen jelentős okmánynak a legszebb része így hangzik: *„mivel mindjárt szerencsés felavatásunk és uralkodásunk kezdete óta mit sem*

óhajtottunk inkább, mint azt, hogy mindenekelőtt az Isten iránt való szeretetünket minden dolgunkban megbizonyítsuk, Istennek egyházait minden módon terebélyesíthessük s azzal Isten dicsőségét terjeszthessük és a későbbi utódokra átörökíthessük: nagyon helyesnek tartjuk, hogy azokat is, akik a vallás ügyének élnek és mintegy szövétnekkel vezérlik az embereket az üdvösségre és örök életre, minden tisztességgel és jutalmazással halmozzuk. Aminthogy most is éppen ezt akarjuk tanúsítani azzal, hogy Erdélyországunk s a hozzácsatolt magyarországi részek igehirdetőinek, vagyis lelkészeinek egyenként és együttesen, fiaikat és lányukat s ezeknek mindkét nembeli örököseit és utódait s valamennyiüket megékesítjük, hogy tudniillik nemcsak maguk, hanem utódaik is megörököljék az említett egyházi szolgák érdemességének és munkásságának ezt a hasznát. Számos hű tanácsosunkat igen értékes és bizalmat érdemlő előterjesztésére és közbenjárására tehát [...] felszabadítani s őket Erdélyországunk s a hozzácsatolt magyarországi részek valóságos, született és kétségtelen nemeseinek sorába bevenni, bekebelezni, besorolni, beiktatni jónak láttuk [...] ennek bizonyítékául és jegyéül a valóságos és kétségtelen nemesség jelét, ezen alábbi címert, vagyis nemesi jelvényt [...] kegyesen adni és adományozni jónak láttuk”.

A lelkészi rend nemesi jelvénye egyenesen álló kék színű katonai pajzs, mezőjén gomolygó felhőkből kiemelkedő fél oroslán látható, amely bal karjával az oltárról a Bibliát veszi le, jobb karja felé pedig kardot nyújt egy, a mennyből leszálló angyal. Az angyal bal oldalán arannyal írva ez olvasható: ARTE ET MARTÉ DIMICANDUM, vagyis „tudománnyal és fegyverrel kell küzdeni”. A pajzson levő katonai sisakot különféle gyöngyökkel és értékes kövekkel ékített királyi korona fedi.